

Θ Ο Ρ Ι Κ Ο Σ

Roald F. Docter
Ιδιότητα

Sylviane Déderix
Ιδιότητα

Robert Laffineur
Ιδιότητα

Johannes Bergemann
Ιδιότητα

Ανδρέας Καπετάνιος
Ιδιότητα

Denis Morin
Ιδιότητα

Floris van den Eijnde
Ιδιότητα

Koen Van Gelder
Ιδιότητα

ΘΟΡΙΚΟΣ

Η θέση του Θορικού εκτείνεται στις πλαγιές του λόφου Βελατούρι («ακρόπολη»), ενός λόφου με διπλή κορυφή, σε περίοπτη θέση, κατά μήκος της νοτιοανατολικής ακτής της Αττικής (εικ. 2). Ο λόφος Βελατούρι παρείχε πολλαπλά πλεονεκτήματα για ανθρώπινη εγκατάσταση: φυσική οχύρωση, γειτνίαση με το προστατευμένο διπλό λιμάνι της χερσονήσου του Αγίου Νικολάου, πρόσβαση στην προσχωσιγενή πεδιάδα Αδάμι, στρατηγική θέση κατά μήκος των χερσαίων και θαλάσσιων διαδρομών και, πάνω από όλα, προνομιακή πρόσβαση στον γεωλογικό πλούτο της Λαυρεωτικής. Μεταξύ των διαφόρων μεταλλούχων ορυκτών της Λαυρεωτικής, όσα περιείχαν αργυρούχο μόλυβδο (γαλνίτης και κερουσίτης) επηρέασαν σε μέγιστο βαθμό ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους την ανθρώπινη εγκατάσταση στην περιοχή. Μέσα από μια μακρόχρονη και επίμοχθη διαδικασία που αφορούσε την εξόρυξη, τον εμπλουτισμό, την τήξη και την κυτέλλωση, τα κοιτάσματα αργυρούχου μολύβδου απέδιδαν ασήμι, ανταλλάξιμο είδος στο Αιγαίο και στην ευρύτερη Ανατολική Μεσόγειο κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, πριν χρησιμοποιηθεί στην κοπή νομισμάτων κατά την αρχαιότητα. Η μοίρα του Θορικού ήταν συνδεδεμένη με τη ζήτηση αργύρου τόσο στους προϊστορικούς όσο και στους αρχαίους χρόνους γενικότερα, καθώς η

πρόσβαση στα πλούσια κοιτάσματα της Λαυρεωτικής εξασφάλιζε στη θέση εξέχοντα ρόλο στην Αττική και όχι μόνο.

Ο ΘΟΡΙΚΟΣ ΚΑΙ Η ΕΞΟΡΥΞΗ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Στην περιοχή του Αιγαίου η μεταλλουργία αναπτύχθηκε σταδιακά κατά την Ύστερη Νεολιθική περίοδο (περ. 4100–3100 π.Χ.). Στον Θορικό η κεραμική που εντοπίστηκε έξω από το Ορυχείο αρ. 3 (εικ. 3), στα δυτικά του Θεάτρου, υποδηλώνει ότι τα αργυρούχα μεταλλεύματα άρχισαν να εξορύσσονται κατά τη διάρκεια της 4ης χιλιετίας π.Χ., πιθανότατα με τη μορφή υπαίθριου λατομείου. Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν οι πρόσφατες ανακαλύψεις που επιβεβαιώνουν ότι ο άργυρος παράγεται σε πρώιμη περίοδο στη νοτιοανατολική Αττική. Για παράδειγμα, ένα εργαστήριο μεταλλουργίας λειτουργούσε στα Λαμπρικά κατά την Πρωτοελλαδική Ι περίοδο (περ. 3100–2650 π.Χ.), ενώ θραύσματα λιθαργύρου (το στείρο υποπροϊόν της κυτέλλωσης) από τις θέσεις Γυαλού και Μερέντα αποτελούν έμμεση μαρτυρία της πρακτικής της κυτέλλωσης κατά την Ύστερη Νεολιθική και την Πρωτοελλαδική Ι περίοδο. Στον Θορικό η αξιοποίηση των αργυρούχων μεταλλευμάτων φαίνεται ότι απέκτησε νέα διάσταση κατά το β' μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ., όταν οι μεταλλωρύχοι άρχισαν να ακολουθούν τις

φλέβες υπογείως. Η υπόθεση αυτή βασίζεται στον εντοπισμό Πρωτοελλαδικής ΙΙ κεραμικής (περ. 2650–2200 π.Χ.) σε δύο αδιατάρακτες αποθέσεις στο εσωτερικό της υπόγειας στοάς του Ορυχείου αρ. 3, τα τοιχώματα της οποίας φέρουν ίχνη από λίθινες σφύρες, εργαλείο της Εποχής του Χαλκού. Στο Αιγαίο κατά την Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο παρατηρείται εντατικοποίηση της μεταλλουργικής δραστηριότητας, ανάπτυξη των τεχνολογιών ναυσιπλοΐας και σαφής αύξηση των θαλάσσιων ανταλλαγών. Από αυτή την άποψη, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το Πρωτοελλαδικό ΙΙ υλικό από το Ορυχείο αρ. 3 περιλαμβάνει κεραμική από τον Σαρωνικό κόλπο και το νησί της Σίφνου, αποκαλύπτοντας ότι ο Θορικός συμμετείχε στα διαρκώς επεκτεινόμενα δίκτυα ανταλλαγών.

Όπως απέδειξε η μελέτη του Ορυχείου αρ. 3, οι εργασίες εξόρυξης της Εποχής του Χαλκού παρουσιάζουν μια σειρά από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (εικ. 4): οι στοές είναι στενές και με οριζόντιες, επίπεδες επιστρωματώσεις πετρώματος, τα υποστηρίγματα οροφής είναι σχεδόν ανύπαρκτα, το δάπεδο καλύπτεται από στείρα υλικά της εξόρυξης και κάποιοι χώροι είναι προορισμένοι για τη διαλογή και τη θραύση του μεταλλεύματος. Επιπλέον, οι στοές του Ορυχείου αρ. 3 που χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού απέδωσαν θραύσματα των χαρακτηριστικών λίθινων σφυρών με αυλακώσεις (εικ. 5). Η

μορφολογία των εργασιών εξόρυξης, τα ίχνη από λίθινες σφύρες καθώς και η επιφανειακή κεραμική που περισυλλέχθηκε έξω από την είσοδο του Ορυχείου αρ. 6 υποδηλώνουν ότι και σε αυτό το ορυχείο η εκμετάλλευση ξεκίνησε κατά την Εποχή του Χαλκού.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΟΝ ΘΟΡΙΚΟ

Η γνώση μας σε ό,τι αφορά τον προϊστορικό οικισμό στον Θορικό είναι αποσπασματική, αν και σταδιακά βελτιώνεται. Κατάλοιπα κτιρίων ανασκάφηκαν στη νότια κορυφή του λόφου Βελατούρι στα τέλη του 19ου αιώνα και στο πλάτωμα ανατολικά αυτής κατά τη δεκαετία του 1960. Η μελέτη αυτών των παλαιών ανασκαφών, των οποίων η τελική δημοσίευση εκκρεμεί, συνεχίστηκε πρόσφατα στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος για τα έτη 2018–2022 με τίτλο «Πρόγραμμα Αρχαιολογικής Έρευνας Θορικού». Επιπλέον, εκτεταμένες έρευνες επιφανείας πραγματοποιήθηκαν τα έτη 2012–2015 και 2018–2019 (εικ. 6), τα προκαταρκτικά αποτελέσματα των οποίων ήδη παρέχουν μια ευρύτερη θεώρηση σχετικά με την εξέλιξη της κατοίκησης στον Θορικό ανά τους αιώνες.

Η παρουσία κεραμικής της Τελικής Νεολιθικής περιόδου αποδεικνύει ότι η έναρξη της κατοίκησης στα ανώτερα πρηνή του λόφου Βελατούρι συμπίπτει χρονικά με την πρώτη εκμετάλλευση των αργυρούχων μεταλλευμάτων στην κατώτερη νότια πλαγιά του λόφου. Το υλικό της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είναι ελάχιστο στον λόφο Βελατούρι, αλλά ένας πιθανός Πρωτοελλαδικός ΙΙ οικισμός έχει εντοπιστεί στα βορειοανατολικά, στην παράκτια ζώνη που σήμερα καταλαμβάνει η μονάδα παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας της ΔΕΗ. Στα ανώτερα πρηνή του λόφου Βελατούρι, τα περισσότερα κτίρια που έχουν ως τώρα ανασκαφεί χρονολογούνται στη Μέση Εποχή του Χαλκού (19ος–17ος αι. π.Χ.) και κυρίως στην Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο (17ος–15ος αι. π.Χ.), που αντιστοιχούσε στην ακμή του προϊστορικού Θορικού. Εντυπωσιακά λείψανα κτιρίων οικιστικής χρήσης σώζονται στη νότια κορυφή του λόφου (εικ. 7), ενώ είναι επισκεψίμοι μνημειακοί κτιστοί τάφοι στα ανατολικά του οικισμού και στο διάσελο ανάμεσα στις δύο κορυφές (εικ. 1, 8): δύο κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι (Τάφοι Ι και ΙΙ), ένας θολωτός τάφος (Τάφος ΙΙΙ), ένας μοναδικός επιμήκης θολωτός τάφος (Τάφος ΙV) και ένας λακκοειδής τάφος εντός ορθογώνιας κατασκευής και καλυμμένος με τύμβο (Τάφος V). Οι τάφοι αυτοί σχετίζονται με μια τοπική ελίτ η οποία πιθανώς επωφελήθηκε από την αύξηση των μεταλλουργικών δραστηριοτήτων στη Λαυρεωτική και από μια σημαντική ανάπτυξη του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων. Η υπόθεση αυτή βρίσκει έρεισμα στις εισαγωγές από την ηπειρωτική Ελλάδα, την Αίγινα, τις Κυκλάδες, την Κρήτη, ακόμα και την Αίγυπτο, οι οποίες δείχνουν ότι ο Θορικός είχε πρόσβαση σε διαπεριφερειακά εμπορικά δίκτυα στα τέλη της Μεσοελλαδικής και στις αρχές της Ύστεροελλαδικής περιόδου.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα, η κοινότητα του Θορικού ευημερούσε ως τις αρχές του 15ου αιώνα, ενώ στη συνέχεια η θέση φαίνεται ότι γνωρίζει παρακμή. Η Μυκηναϊκή Ανακτορική περίοδος (ύστερος 15ος–13ος αι. π.Χ.) μαρτυρείται στα ανώτερα πρηνή του λόφου Βελατούρι από διάσπαρτη κεραμική επιφανείας και περιστασιακές αποθέσεις στους πρώιμους μυκηναϊκούς τάφους. Ένας τάφος που αποκαλύφθηκε πρό-

02

Λεζάντα

03

Λεζάντα

04

Λεζάντα

05

Λεζάντα

06
Λεζάντα

08

09

σφατα στους βόρειους πρόποδες του λόφου επίσης απέδωσε κεραμική που χρονολογείται στον 14ο αιώνα π.Χ., αλλά εγκαταστάσεις αυτής της περιόδου δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί. Το υστερότερο εύρημα της Εποχής του Χαλκού στον Θορικό αντιστοιχεί στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ (1100–1050 π.Χ.) κεραμική από το Ορυχείο αρ. 3, η οποία αποδεικνύει ότι τα τοπικά αργυρομολυβδόυχα μεταλλεύματα συνέχισαν να αξιοποιούνται κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα π.Χ., δηλαδή μετά την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων.

Ο ΘΟΡΙΚΟΣ ΚΑΙ Η ΑΘΗΝΑ

Στους ιστορικούς χρόνους ο δήμος του Θορικού ήταν μία από τις παλαιότερες και πλουσιότερες κοινότητες στην αρχαία πόλη των Αθηνών. Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, ο λόγος ύπαρξης του Θορικού πρέπει να αναζητηθεί στα πλούσια αργυρωρυχεία της ευρύτερης περιοχής του Λαυρίου. Η συγκεκριμένη θεώρηση συνοψίζεται επιγραμματικά στον τίτλο της πιο έγκυρης μελέτης της θέσης, *Thorikos. A Mining Town in Ancient Attika*, από τον πρωτοπόρο σκαπανέα, καθηγητή Herman Mussche. Η μελέτη βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στις γραπτές πηγές σύμφωνα με τις οποίες τα έσοδα από τα ορυχεία συντηρούσαν το πανίσχυρο ναυτικό των Αθηνών (όπως αναφέρει, για παράδειγμα, ο ιστορικός Ηρόδοτος), το οποίο, με τη σειρά του, εξασφάλιζε την πολιτική και πολιτιστική ηγεμονία της πόλης κατά την Κλασική περίοδο. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η οποία θέτει στο επίκεντρο την επικράτηση της

παραγωγής αργύρου, η οικονομική διασύνδεση μεταξύ Θορικού και Αθήνας και η πολιτική υποταγή του πρώτου στη δεύτερη θεωρούνται δεδομένες.

Ωστόσο, αντίθετα προς αυτή την *communis opinio*, θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει την υπόθεση ότι η παραγωγή αργύρου διαδραμάτισε σχετικά μικρό ρόλο στη θέση του ίδιου του Θορικού κατά την περίοδο μετά την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων και κατά το μεγαλύτερο μέρος της 1ης χιλιετίας π.Χ., έως τουλάχιστον τον ύστερο 6ο αιώνα π.Χ. Επωφελούμενος από τη στρατηγική του θέση, με μια εύκολα οχυρώσιμη ακρόπολη και δύο λιμάνια, ο Θορικός αναδείχθηκε σε κόμβο στην περιοχή ως προς τη διακίνηση μιας πληθώρας τοπικών προϊόντων, που συμπεριλάμβανε μιν, αλλά οπωσδήποτε όχι κατ' αποκλειστικότητα, τον άργυρο. Καθώς οι εξορύξεις στη Λαυρεωτική άρχισαν να αυξάνονται προς τον ύστερο 6ο αιώνα π.Χ., ο Θορικός επωφελήθηκε από τις καλές διασυνδέσεις του τόσο με την Αθήνα όσο και με τη Μεσόγειο, εξασφαλίζοντας έναν καθοριστικό ρόλο στη διευκόλυνση των δραστηριοτήτων εξορύξης και της υλικοτεχνικής υποδομής τους, ενώ παράλληλα διατήρησε τη θέση του ως τοπικού διοικητικού κέντρου και αγοράς βασικών αγροτικών προϊόντων. Η κατάσταση αυτή διατηρήθηκε ως το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου (431–404 π.Χ.), όταν ο πληθυσμός φαίνεται ότι εκτοπίστηκε σε μεγάλο βαθμό, όπως μαρτυρούν ο Θουκυδίδης και ο Αριστοφάνης. Μόλις τον 4ο αιώνα π.Χ. είναι ανιχνεύσιμη μια μετατόπιση της λειτουργίας του από κυρίως εμπορικό

και οικιστικό κέντρο σε κέντρο όπου κυριαρχούσε απόλυτα η εξόρυξη μετάλλων και η παραγωγή αργύρου. Εκείνη την περίοδο η Αθήνα ασκούσε ισχυρή επιρροή στη μεταλλουργική εκμετάλλευση της Λαυρεωτικής όπως μαρτυρεί η συλλογή 294 μισθώσεων εξορύξης στην αθηναϊκή Αγορά (που χρονολογούνται από το 367/66 ως το 307/6 π.Χ.).

Τι συνέβαινε, ωστόσο, με τον Θορικό και τη μεταλλουργία πριν από τον 4ο αιώνα π.Χ.; Οι πρώτες ενδείξεις για την παραγωγή μολύβδου/αργύρου μετά την Εποχή του Χαλκού αφορούν το μεμονωμένο εύρημα λιθαργύρου σε ένα πρωτογεωμετρικό κτίριο (9ος αι. π.Χ.). Η εκμετάλλευση και η κατεργασία αυτών των μετάλλων, ωστόσο, δεν φαίνεται να πραγματοποιούνταν σε μεγάλη κλίμακα, κάτι που υποδηλώνει, άλλωστε, η σπανιότητα αργυρών αντικειμένων στους πλούσιους τάφους της Γεωμετρικής περιόδου στην Αθήνα και την Αττική. Ακόμα και γύρω στο 550 π.Χ., όταν η Αθήνα άρχισε να κόβει το πρώτο της νόμισμα, η πηγή του μετάλλου δεν φαίνεται να ήταν η Λαυρεωτική· λιγότερο ομοιογενής σύνθεση του μετάλλου και τα ιστορικά επιχειρήματα παραπέμπουν μάλλον, αντ' αυτής, σε μέταλλο θρακικής προέλευσης. Μόνο με την εισαγωγή της σειράς νομισμάτων με τη γλαύκα της Αθήνας γύρω στο 515 π.Χ. μπορεί να αποδειχτεί ότι η Λαυρεωτική ήταν η κύρια πηγή του αργύρου (εικ. 10). Ομοίως, η πολιτική υποταγή του Θορικού φαίνεται ότι επέβη σε αρκετά όψιμη εποχή. Μετά την κατάρρευση του ανακτορικού πολιτισμού των Μυκηναίων (περ. 1200 π.Χ.), η κατοίκηση στην Αττική συρρικνώθηκε

εντός των ασφαλών ορίων που παρείχε η αθηναϊκή Ακρόπολη. Μόλις στον ύστερο 10ο αιώνα π.Χ. επανακατοικήθηκαν οι διάφορες πιο απομακρυσμένες τοποθεσίες της Αττικής χερσονήσου. Ο Θορικός ήταν μία από αυτές τις πρώτες νεοεμφανιζόμενες κοινότητες. Αναμνήσεις αυτής της πρώιμης εγκατάστασης και ανεξαρτησίας του Θορικού από την Αθήνα μπορεί κανείς να εντοπίσει σε διάφορους κλασικούς συγγραφείς. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι απαιτήθηκαν οι μεγάλες μεταρρυθμίσεις του Αθηναίου πολιτικού Κλεισθένη (508/7 π.Χ.) προτού ολοκληρωθεί η Αττική (μεταξύ άλλων και ο Θορικός) να ενσωματωθεί πλήρως στην αθηναϊκή πόλη–κράτος και να λάβει ίσο μερίδιο στη δημοκρατική της διακυβέρνηση.

Η ΖΩΗ ΣΤΟΝ ΘΟΡΙΚΟ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Εκτός από την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ κεραμική που εντοπίστηκε στο Ορυχείο αρ. 3, ίχνη κατοίκησης κατά την Υπογεωμετρική [μήπως εννοείτε Υπομυκηναϊκή?] και το μεγαλύτερο μέρος της Πρωτογεωμετρικής περιόδου απουσιάζουν στον Θορικό, υποδηλώνοντας ότι η θέση είχε εγκαταλειφθεί. Μόνο στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική περίοδο (975–900 π.Χ.) υπάρχουν στοιχεία που τεκμηριώνουν τη συνέχιση των δραστηριοτήτων. Από τότε έως τουλάχιστον τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., οι κάτοικοι του Θορικού φαίνεται ότι ζούσαν στην κορυφή του λόφου Βελατούρι, όπου υπήρχε συγκέντρωση της κατοίκησης και στους προϊστορικούς χρόνους. Μόλις στην

Αρχαϊκή περίοδο (7ος και 6ος αι. π.Χ.) οι άνθρωποι μεταφέρθηκαν στα κατώτερα πρανά του λόφου Βελατούρι. Ωστόσο, σε ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική, τα κατάλοιπα του αρχαϊκού οικισμού του Θορικού είναι ελάχιστα ορατά. Κεραμική της περιόδου έχει εντοπιστεί σε μεγάλες συγκεντρώσεις, παραπέμποντας σε μία εκτεταμένη κατοικημένη περιοχή, ειδικά στη λεγόμενη Βιομηχανική Συνοικία, όπου η ανέγερση οικιών, σε μεγάλη κλίμακα, κατά τον ύστερο 5ο αιώνα π.Χ. ενδέχεται να κατέστρεψε ή να ενσωμάτωσε προϋπάρχοντα οικιστικά κτίσματα (εικ. 13). Ως παράδειγμα θα μπορούσε κανείς να αναφέρει την Οικία/Οικοδομικό Τετράγωνο 5, αποτελούμενη από πολλά δωμάτια διαρθρωμένα γύρω από κεντρική υπαίθρια αυλή, η οποία ανασκάφηκε μεταξύ των ετών 1971 και 1973 και πρόσφατα μελετήθηκε με στόχο την πλήρη δημοσίευσή της. Αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της διαδοχής φάσεων χρήσης στον τοπικό οικισμό: περίπου το 10% των 700 χρονολογήσιμων ευρημάτων (που περισυνελέγησαν ως επί το πλείστον από τις επιχώσεις εξομάλυνσης του εδάφους) ανήκουν στον 6ο αιώνα π.Χ., ενώ το 12% χρονολογούνται στον 6ο/5ο αιώνα π.Χ. και το 60% στον 5ο αιώνα π.Χ. Σε γενικές γραμμές, τα κεραμικά σύνολα του 5ου αιώνα π.Χ. αποτελούνται τόσο από κοινή όσο και από λεπτότεχνη κεραμική οικιακής χρήσης, αλλά και από αγγεία που ερμηνεύονται ως σκεύη των διαδικασιών εξευγενισμού των μεταλλευμάτων, όπως λεκάνες καθαρισμού, τα οποία εντοπίστηκαν σε φαινομενικά δυσανάλογες ποσότητες: μόνο στην Οικία 5 βρέθηκαν περισσότερα από 290 όστρακα τέτοιου είδους, τα 145 από τα οποία χρονολογούνται κυρίως στον 5ο αιώνα π.Χ. Ο 4ος αιώνας π.Χ. επίσης αντιπροσωπεύεται επαρκώς στην Οικία 5 και αντιστοιχεί στο 4% περίπου των χρονολογήσιμων ευρημάτων. Η φάση αυτή, πιθανώς μετά την προσωρινή πληθυσμιακή συρρίκνωση στο τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου, χαρακτηρίζεται από την εγκατάσταση μεταλλουργικών εργαστηρίων μέσα σε μερικές από τις προϋπάρχουσες οικίες του 5ου αιώνα π.Χ. Η κατοικημένη περιοχή φαίνεται ότι τώρα έχει περιοριστεί **χαμηλότερα στον λόφο** Βελατούρι, όπου βρίσκονται και οι εισοδοί στα ορυχεία, ενώ η κατοίκηση στην ακρόπολη φαίνεται ότι παύει πλέον.

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ

Το Θέατρο του Θορικού είναι το πιο γνωστό, εμφανές και αμφιλεγόμενο μνημείο της θέσης (εικ. 14). Το ιδιαίτερο, σχεδόν ελλειψοειδές σχήμα του — που ενίοτε αποκαλείται «πρωτόγονο», «αρχαϊκό» ή απλώς «ακανόνιστο» — **υπήρξε ορατό τόσο για τους ντόπιους όσο και για τους περιηγητές ανά τους αιώνες**. Σε χαρακτηριστικά των αρχών του 19ου αιώνα και σε φωτογραφίες του τέλους του 19ου αιώνα απαθανατίζεται αυτό το εντυπωσιακό τοπίο του λαυρεωτικού τοπίου.

Οι αρχαιολογικές έρευνες στο θέατρο ξεκίνησαν το 1883–1884 από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα και επαναλήφθηκαν τα έτη 1963 και 1965 από τη Βελγική Αρχαιολογική Σχολή **[δεν υπήρχε επισήμως Βελγική Αρχαιολογική Σχολή τότε. Μήπως εννοείτε το Κέντρο Αρχαιολογικής Έρευνας στην Ελλάδα?]** και το 2011–2012 από την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία (Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής). Κατά τη διάρκεια αυτών των τριών ερευνητικών περιόδων το θέατρο ανασκάφηκε μερικώς αλλά ήδη αποκαλύφθηκαν εντυπωσιακοί αναλημματικοί τοίχοι που

10

11

12

13

14

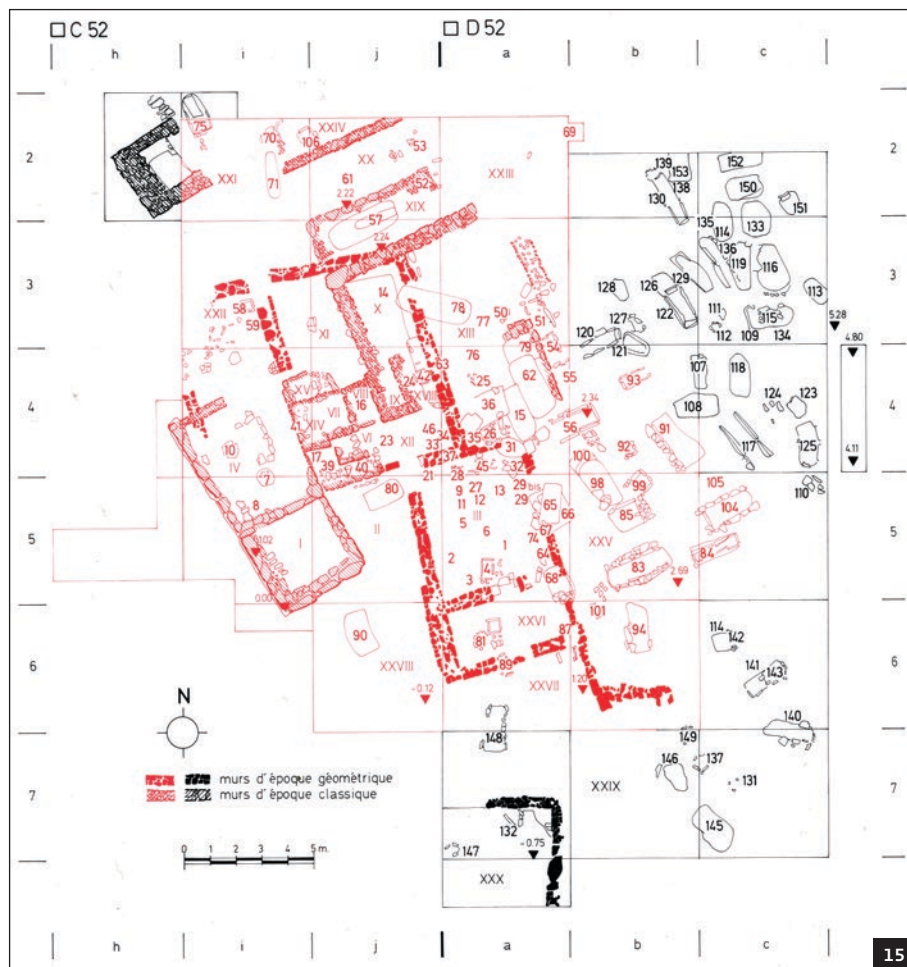
10
Λεζάντα

11
Λεζάντα

12
Λεζάντα

13
Λεζάντα

14
Λεζάντα

15

17

16

- 15
Λεζάντα
- 16
Λεζάντα
- 17
Λεζάντα

διαμορφώνουν το ιδιότυπο σχήμα του θεάτρου, ο χώρος των θέσεων για το κοινό (κοίλον) διαμενόμενος σε δύο ζώνες (διαζώματα· εικ. 12) —το κατώτερο (πρωιμότερο) με σειρές κτιστών εδράνων—, ένας μικρός ναός του Διονύσου, ένας βωμός παρακείμενος στην επιμήκη σκηνή (ορχήστρα) και ένα αινιγματικό δωμάτιο με θρανίο. Όλα αυτά ανεγέρθηκαν πάνω σε ένα προγενέστερο λατομείο μαρμάρου και ασβεστόλιθου, ανάμεσα σε δύο ορυχεία μακράιωνης χρήσης (Ορυχεία αρ. 3 και αρ. 6) και σε ένα νεκροταφείο με ευδιάκριτους τάφους που χρονολογούνται από τον 6ο ως τον 4ο αιώνα π.Χ. Παρόλο που συχνά, αν και κατά τρόπο αμφιλεγόμενο, χαρακτηρίζεται ως το αρχαιότερο ελληνικό θέατρο, φαίνεται ότι αποτελεί προϊόν επαναλαμβανόμενων ενεργειών που έλαβαν χώρα στην αρχαιότητα προκειμένου να διαμορφωθεί ως θέατρο ένας χώρος συναθροίσεων, ο οποίος κατά τρόπο πολύ εξυπηρετικό ήταν διαμορφωμένος σε κλίμακες λόγω του λατομείου. Η αρχαιότερη κτιστή μορφή οργάνωσης του συγκεκριμένου χώρου έχει χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ ό,τι βλέπουμε σήμερα διαμορφώθηκε **κατά τη διάρκεια** μιας εκτεταμένης και εντυπωσιακής κατασκευαστικής φάσης του 4ου αιώνα π.Χ.

Τα θέατρα, ειδικότερα εκείνα της αγροτικής Αττικής, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με την κοινωνικοπολιτική οργάνωση του αθηναϊκού πολιτεύματος που διαρθρώνονταν κατά το σύστημα των Δήμων και των Τριττύων του Κλεισθένη και ήταν σε ισχύ από τον ύστερο 6ο αιώνα π.Χ. Πέραν του ρόλου τους να φιλοξενούν θεατρικές παραστάσεις στο πλαίσιο εορτών προς τιμή του Διονύσου (Εν Αγροίς Διονύσια ή Λήνια), λειτουργούσαν και ως σημεία συνάθροισης για τα μέλη της Εκκλησίας του Δήμου, εκπληρώνοντας τον ρόλο τους και συνεισφέροντας στους δημοκρατικούς θεσμούς της Αθήνας: συζητήσεις, διαιτησία και ορισμός με κλήρο των Βουλευτών (οι αντιπρόσωποι της Βουλής στην αθηναϊκή Αγορά) ή άλλων αξιωμάτων της πόλης-κράτους.

Ανασκάπτοντας την επίχωση που καλύπτει το Θέατρο του Θορικού έρχεται κανείς αντιμέτωπος με ένα δύσκολο παζλ. Η επίλυσή του είναι συνώνυμη με μια συναρπαστική βύθιση σε μια μακράιωνη διαδικασία στην οποία η μεταμόρφωση ενός χώρου λατομείου σε ένα κτιστό θέατρο συνδέεται με την εμφάνιση της πόλης-κράτους και των θεσμών της. Με στόχο την επίλυση αυτού του παζλ μέσα από τη βαθύτερη κατανόηση της συγκεκριμένης διαδικασίας, στην περίπτωση του «εξορμητικού» Δήμου του Θορικού, ένα νέο ελληνοβελγικό ερευνητικό πρόγραμμα αφορά τη συστηματική επανεξέταση των αρχείων και των ευρημάτων όλων των ανασκαφών, πραγματοποιώντας νέες στοχευμένες ανασκαφές μικρής κλίμακας και εφαρμόζοντας σύγχρονες τεχνικές, όπως η τρισδιάστατη σάρωση και αναπαράσταση, με αιώτερο στόχο την τελική δημοσίευση του Θεάτρου του Θορικού.

ΤΟ ΤΑΦΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΟΥ ΘΟΡΙΚΟΥ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Από το 1963 έχουν ανασκαφεί στον Θορικό τρία νεκροταφεία, τα οποία περιλαμβάνουν τάφους της Εποχής του Σιδήρου με γεωμετρική κεραμική, διαγνωστική της συγκεκριμένης περιόδου. Το μεγαλύτερο από αυτά είναι η Δυτική Νεκρόπολη, η οποία εν μέρει υπέρκειται μιας μεμονωμένης οικίας ασαφούς λειτουργίας, και χρονολογείται στον 9ο αιώνα π.Χ. (εικ. 15). Τη

δεκαετία του 1950 στο σημείο αυτό εντοπίστηκε τυχαία ένας τάφος ο οποίος χρονολογήθηκε μετά το 850 π.Χ., όταν το κτίριο ήταν ακόμα σε χρήση· ένας ακόμη τάφος είχε σκαφτεί λίγο μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου. Αλλά ο αρχαιότερος τάφος που εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια συστηματικών ανασκαφών χρονολογείται στο 740–735 π.Χ. και ενώ έπονται χρονολογικά υστερογεωμετρικοί (εικ. 16) και υπογεωμετρικοί τάφοι του 7ου αιώνα π.Χ. Οι ταφές ανήκαν σε ποικίλους τύπους, μεταξύ αυτών ενταφιασμοί σε λακκοειδείς τάφους και ταφικούς λάκκους, εγχυτρισμοί μικρών παιδιών και καύσεις σε τεφροδόχους κάλπες, ενίοτε προστατευμένες εν μέρει από λίθινες πλάκες. Επίσης, εντοπίστηκαν μερικές περιοχές καύσης ή πυρές. Ελάχιστη πρωτοαττική κεραμική περισυλλέχθηκε, σε αντίθεση με την πρωτοκορινθιακή κεραμική, ενώ τα όστρακα ενός μνημειακού κρατήρα υποδεικνύουν ότι υπήρχαν τουλάχιστον μερικά υπέργεια ταφικά σήματα στη θέση, όπως και στην Αθήνα της ίδιας περιόδου. Η Δυτική Νεκρόπολη, που αριθμεί 140 τάφους, παρέμεινε σε χρήση ως την Κλασική περίοδο. Η Νεκρόπολη D1, ένα μικρότερο νεκροταφείο με μόλις 12 τάφους περίπου, περιλάμβανε έναν τάφο της Υστερογεωμετρικής περιόδου· άλλος ένας τάφος μπορεί να χρονολογηθεί, κατά προσέγγιση, στη μετάβαση από την Υστερογεωμετρική στην Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο· οι υπόλοιποι τάφοι είναι αρχαϊκοί και χρονολογούνται στον 7ο αιώνα π.Χ. Η Νότια Νεκρόπολη περιλαμβάνει περίπου 20 τάφους, επίσης της Αρχαϊκής περιόδου, ενώ ένας υστερογεωμετρικός λακκοειδής τάφος εντοπίστηκε σε απόσταση περίπου 10 μέτρων.

Τα αρχαϊκά και κλασικά νεκροταφεία του Θορικού βρίσκονται στα βόρεια και, πιθανώς, στα νοτιοανατολικά της Βιομηχανικής Συνοικίας της πόλης και του Θεάτρου, ενώ οι ονομασίες τους προκύπτουν από τη θέση τους όπως κοιτάζει κανείς την ακρόπολη (Δυτική, Νότια και Νοτιοανατολική Νεκρόπολη), αλλά και από τη θέση τους στον κάμναβο του χώρου (Νεκρόπολη D1). Μια τέταρτη νεκρόπολη βρίσκεται στα νότια του θεάτρου. Από τους 227 τάφους που εντοπίστηκαν στον Θορικό, μόλις 94 περιείχαν χρονολογήσιμο υλικό: από αυτούς, το 45% ανήκει στην Αρχαϊκή περίοδο, το 21% στον 5ο αιώνα π.Χ. και το 15% στον 4ο αιώνα π.Χ. Τα ταφικά μνημεία που έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής σε γενικές γραμμές εντάσσονται στην καθιερωμένη τυπολογία της ταφικής αρχιτεκτονικής του ύστερου 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ. στην Αττική. Στο νεκροταφείο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και της Αρχαϊκής περιόδου, γνωστό ως Δυτική Νεκρόπολη, έχουν ανασκαφεί τέσσερις κλασικοί ταφικοί περιβόλοι (εικ. 17). Τα κλασικά ταφικά γλυπτά που εντοπίστηκαν εκεί περιλαμβάνουν μία ενεπίγραφη ταφική στήλη, με πιθανό γραπτό διάκοσμο, η οποία ανήκει στον Χαρίνο του Θορικού και τους απογόνους του, καθώς και θραύσματα μαρμαρινών ταφικών αγγείων, ληκύθων και λουτροφόρων — ραδινών σχημάτων αγγείων που παραδοσιακά συνδέονται με τα ταφικά έθιμα στην αρχαία Ελλάδα. Την εικόνα συμπληρώνει μία βάση στήλης. Σε μια περιοχή, η οποία μόλις πρόσφατα έχει ερμηνευτεί ως ταφικός περιβόλος (Νοτιοανατολική Νεκρόπολη), υπάρχουν επιπλέον βάσεις στυλών. Στην ίδια περιοχή, η γεωφυσική έρευνα αποκάλυψε κάποιες ανωμαλίες στο υπέδαφος, ενδεικτικές της παρουσίας περισσότερων ταφικών περιβόλων παρακείμενων στον παράλιο δρόμο με κατεύθυνση προς τα βόρεια.

Μικρές δοκιμαστικές τομές έφεραν στο φως έναν τάφο της Κλασικής περιόδου που μπορεί να ανήκει σε δούλο, καθώς και τον τοίχο ενός μεγαλύτερου ταφικού κτιρίου. Η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας απέδωσε ένα σπάραγμα γλυπτού που παριστάνει πόδι αλόγου και ίσως ανήκει σε έναν μεγαλύτερο *ναῖσκο* του 4ου αιώνα π.Χ. Το σπάραγμα γλυπτού είναι λαξευμένο σε μάρμαρο Αγριλέζας, που επιχωριάζει στην περιοχή. Η περαιτέρω διερεύνηση στον συγκεκριμένο χώρο έχει ήδη προγραμματιστεί.

Ο ΘΟΡΙΚΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΞΟΡΥΞΕΙΣ ΜΕΤΑΛΛΩΝ ΣΤΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ. Η ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΟΡΥΧΕΙΩΝ

Ο μελετητής των εξορυκτικών εργασιών κατά την αρχαιότητα στον Θορικό εντυπωσιάζεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτής της στενής υπόγειας υποδομής, από την υψηλή επινοητικότητα της μηχανικής και από την αισθητική των αρχαίων φρεατίων και στοών. Αλλά η ενασχόληση με τα ορυχεία κυρίως εγείρει ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο λάξευσης αυτών των στοών και με την ερμηνεία της μαζικής τους κλίμακας.

Περισσότερα από 5 χιλιόμετρα υπόγειων διαδρόμων λαξευμένων στα μάρμαρα και στους σχιστόλιθους της Αττικής έχουν ήδη διερευνηθεί και χαρτογραφηθεί κάτω από τον λόφο και την ακρόπολη του Θορικού, με αφητηρία την είσοδο στο Ορυχείο αρ. 6. Σχηματίζουν έναν λαβύρινθο σύνθετων ορυγμάτων εξόρυξης, μερικά από τα οποία δεν υπερβαίνουν σε ύψος τα 30–40 εκατοστά· πρόκειται για το μεγαλύτερο, μέχρι στιγμής, υπεδάφιο δίκτυο που έχει ποτέ διερευνηθεί στη συγκεκριμένη περιοχή του Αιγαίου. Η διερεύνηση ενός δεύτερου δικτύου, με είσοδο στα δυτικά του θεάτρου του Θορικού (είσοδος Ορυχείου αρ. 3) έχει αποκαλύψει μεγάλους θαλάμους εξόρυξης και ορύγματα σε μεγάλο βάθος, εναλλασσόμενα με φρέατα και στοές σε μία εκμετάλλευση ορυκτοποιημένης ζώνης κατακόρυφης διάταξης.

Είναι αρκετά δύσκολο να φανταστούμε σήμερα τις ακραίες συνθήκες κάτω από τις οποίες εργαζόνταν οι συγκεκριμένοι μεταλλωρύχοι σε αυτές τις λαβυρινθώδεις στοές. Ίχνη εργαλείων, γκραφίτι και επιγραφές, λύχνι λαδιού, χώροι διαλογής και θραύσης μαρτυρούν την πανταχού παρούσα δραστηριότητα μεταλλωρύχων (εικ. 18). Η σκληρότητα του πετρώματος και η ορυκτοποίηση μαρτυρούν τις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες εργασίας στις οποίες ήταν εκθειμένο το —ως επί το πλείστον ανελεύθερο— εργατικό δυναμικό, καταδικασμένο να σπάει το αργυρομολυβδούχο μέταλλευμα μέσα στο σκοτάδι, με μόνο φωτισμό εκείνων των λύχνων τους.

Η χαρτογράφηση αυτών των δικτύων, τα οποία ταυτόχρονα είναι πολύ στενά, περιπλέκονται και ενίοτε χαρακτηρίζονται από διακλαδώσεις σε διάφορα επίπεδα, συνιστά πραγματική πρόκληση για τους επιστήμονες (εικ. 20). Ωστόσο, λόγω της μορφολογίας και της οργάνωσης των στοών είναι δυνατό να διακρίνει κανείς διάφορες φάσεις χρήσης, κατά τις οποίες εφαρμόζονταν διαφορετικές μέθοδοι για τη λατομία και την οργάνωση των εργασιών εξόρυξης. Σε αυτές τις εγκαταλελειμμένες στοές κάποια σημεία έχουν παραμείνει άθικτα επί περίπου 4.000 χρόνια. Άλλα σημεία δεν είναι πλέον προσβάσιμα, καθώς έχουν πληρωθεί από υλικά των διαδοχικών φά-

18

19

20

18
Λεζάντα

19
Λεζάντα

20
Λεζάντα

21
Λεζάντα

22
Λεζάντα

21

22

23

24

23
Λεζάντα

24
Λεζάντα

σεων εκμετάλλευσης. Είναι δύσκολο να σημειωθεί πρόοδος στην έρευνα: οι εργασίες πραγματοποιούνται σε ασφυκτική ατμόσφαιρα, με θερμοκρασίες άνω των 21°C, ενώ σε μερικές στοές ο χώρος είναι πολύ περιορισμένος. Η πρόοδος των εργασιών απαιτεί διαρκή προσπάθεια και εγρήγορη σε αυτόν τον κλειστό χώρο, όπου είναι αναγκαία η διαρκής μέτρηση και ο έλεγχος των επιπέδων οξυγόνου. Η διερεύνηση επιβεβαιώνει ότι οι εργασίες αναπτύσσονταν σε υπο-οριζόντια ορυκτοποίηση, αλλά οι ρηγματώσεις της δυσχέραιναν την όδευση κατά τόπους.

Τα ίχνη εργαλείων είναι οι πρώτες ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας στα ορυχεία, και η ερμηνεία τους συχνά δείχνει πολύπλοκη στα μάτια των σύγχρονων ερευνητών. Είναι αποτέλεσμα τόσο της φύσης όσο και της αιχμής του εργαλείου και είναι ενδεικτικά της αίσθησης της κίνησης κατά τη χρήση τους και άρα του προσανατολισμού των εργασιών εξόρυξης. Πολλά από τα ίχνη που εντοπίστηκαν στα τοιχώματα αποκαλύπτουν τη χρήση εργαλείων ομοιογενούς κοπής. Τα ίχνη που σώζονται σε καλή κατάσταση τόσο επί του πετρώματος όσο και στο στείρο υλικό απόρριψης περιλαμβάνουν πληθώρα πληροφοριών σχετικά με τις διάφορες τεχνολογίες που χαρακτήριζαν την κάθε περίοδο εξορυκτικής δραστηριότητας.

Η κλασική φάση εκμετάλλευσης είναι μακράν η πιο διακριτή και πανταχού παρούσα· χαρακτηρίζεται από τη γεωμετρική αρχιτεκτονική των στοών, την κανονικότητα στους τομείς των κατατμημένων στοών που απαντούν παντού στον χώρο. Εκεί, τα περισσότερα ίχνη στα τοιχώματα προέρχονται από τη χρήση του ίδιου τύπου εργαλείου. Η σφύρα και η σμίλη ήταν τα κατεξοχήν εργαλεία στον Θορικό και σε ολόκληρη τη Λαυρεωτική· η λεγόμενη *pointerolle* («καλέμι») είναι μια μικρή, αιχμηρή μεταλλική σμίλη με επίπεδη κεφαλή την οποία χτυπούσαν με σφύρα. Η γενικότερη μορφή των διάφορων στοών αφορά **χτυπήματα των εργαλείων σε παράταξη και σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, αλλά η σχέση τους ρυθμιζόταν και ακολουθούσε την κατεύθυνση της εξόρυξης [είναι σωστή η μετάφραση;]**. Οι εργασίες αυτές είναι δηλωτικές μιας ομαλής διαδοχής αναβαθμιδών εξόρυξης. Η ογκομετρική τυποποιημένη διάσταση εξόρυξης προκαλεί εντύπωση σε αυτές τις μεταλλευτικές εργασίες. Φαίνεται ότι οι μεταλλωρύχοι εργάζονταν σύμφωνα με έναν προκαθορισμένο όγκο, ορίζοντας εκ των προτέρων κάθε επιμέρους τμήμα ή επιφάνεια προς εκσκαφή (εικ. 19).

Θραύσματα λύχνων, γκραφίτι στα τοιχώματα, καθώς και μία ελληνική επιγραφή πολλαπλών αράδων, επιμελώς χαραγμένη σε ένα τοίχωμα, μαρτυρούν τη συγκεκριμένη περίοδο. Οι λαξευμένοι με σμίλη αγωγοί και οι τετραγωνικές διατομές είναι τα χαρακτηριστικά αυτών των ιδιαίτερα επιμελημένων και καλαισθητών, θα έλεγε κανείς, χώρων εξόρυξης.

Τα φρέατα που εντάσσονται σε αυτό το δίκτυο συνδέουν δύο κύρια επίπεδα ορυκτοποίησης· αρχιτεκτονήματα άριστης γεωμετρίας, κατασκευασμένα με ακρίβεια χιλιοστού, εξακολουθούν να αποτελούν αίνιγμα καθώς η επιμέλεια της κατασκευής τους είναι εντυπωσιακή. Σήμερα, τα φρέατα είναι προσβάσιμα μόνο με τη χρήση κατάλληλων σπλαιολογικών τεχνικών: προσδέσεις, στατικά σχοινιά και εξειδικευμένος εξοπλισμός (εικ. 21).

Τέλος, πολλές στοές στη Λαυρεωτική έχουν εν μέρει υποστεί επεξεργασία στο τέλος των ρωμαϊκών χρόνων και κατά τη

διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου. Συγκεκριμένα ίχνη μαρτυρούν τη μαζική επανάχρηση των ορυχείων, όπως, για παράδειγμα, την ευρύτατη χρήση της φωτιάς για την υποβοήθηση της εκσκαφής (εικ. 22). Όπως και στους προϊστορικούς χρόνους, η πρόκληση φωτιάς πραγματοποιείται με το στοίβαγμα καυσόξυλων σε επαφή με μια επιφάνεια εργασίας, η καύση των οποίων θα προκαλέσει την αύξηση της θερμοκρασίας του πετρώματος και άρα τη διαστολή και την εξασθένησή του. Η ρωγμάτωση του πετρώματος σημειώνεται γύρω στους 450/600°C, αλλά οι θερμοκρασίες ενδέχεται να αγγίζουν και τους 700°C. Στη συνέχεια προκαλούσαν θραύση του εξασθενημένου πετρώματος, χρησιμοποιώντας ράβδους και σφύρες. Η συγκεκριμένη τεχνική, που απαιτεί την κατανάλωση μεγάλης ποσότητας ξυλείας, εγείρει το ερώτημα του ελκυσμού και της εκκένωσης του καπνού κατά την καύση της ύλης (εικ. 23).

Μια τελική φάση εκμετάλλευσης των μεταλλευτικών πόρων στη Λαυρεωτική ξεκίνησε τον 19ο αιώνα. Αντιστοιχεί στη γενικευμένη εκμετάλλευση από τη Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου (Compagnie Française des Mines du Laurium – CFML). Ακολούθησε η κατασκευή, εκ του μηδενός, μιας πραγματικής πόλης μεταλλωρύχων: πρόκειται για την πόλη του Λαυρίου, την πρώτη αμιγώς βιομηχανική πόλη στην Ελλάδα, η οποία σήμερα έχει εξελιχθεί σε ένα σύγχρονο βιομηχανικό κέντρο, διαδραματίζοντας πρωτεύοντα ρόλο τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, προσομοιάζοντας κατά πολύ στο αστικό κέντρο του Θορικού κατά την αρχαιότητα. Τα ίχνη αυτής της σύγχρονης εκμετάλλευσης είναι ακόμη ορατά κατά τόπους, όπως στην κύρια είσοδο του Ορυχείου αρ. 6: κλασματική ρωγμάτωση πετρωμάτων ευρείας διατομής για σιδηροτροχιές βαγονιών εξόρυξης, στοές διανοιγμένες με χρήση πυρίτιδας σε αναζήτηση νέων ορυκτοποιημένων περιοχών (εικ. 24).

Το υπόγειο δίκτυο που αποκαλύφθηκε στον Θορικό είναι μοναδικό σε έκταση και ποικιλία. Μέχρι σήμερα, οι αρχαιολόγοι που μελετούν τη Λαυρεωτική δεν ήταν σε θέση να διερευνήσουν ένα τόσο μεγάλο εύρος στοών, φρεάτων και θαλάμων. Οι εργασίες αυτές μαρτυρούν τις σωματικές ικανότητες και δεξιότητες των αρχαίων μεταλλωρύχων ώστε να εκμεταλλεύονται τα σύνθετα μεταλλευτικά κοιτάσματα και να ελέγχουν τη διαδικασία εξόρυξής τους.

Ο Θορικός προσφέρεται σε αρχαιολόγους, ιστορικούς αλλά και ενδιαφερόμενους επισκέπτες ως μια σημαντική θέση της αρχαιότητας, τα λείψανα της οποίας εξακολουθούν να επιφύλασσουν πολλές ευκαιρίες για μελλοντική έρευνα.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Βιολέττα Ζεύκη.